

Etienne Vermeersch (1934 – 2019), een terugblik

door Herman De Dijn (Leuven)

Op zijn website (<https://etiennevermeersch.be>) stelde Etienne Vermeersch zichzelf voor als “filosoof, ethicus, scepticus en opiniemaker”. Korter en vollediger kan het niet. Na zijn humaniorastudies besliste Vermeersch in te treden in de jezuietenorde, die hij echter na vijf jaar (1958) weer verliet. Intussen was hij kandidaat geworden in de klassieke filologie. Hij ging in Gent filosofie studeren. In 1965 behaalde hij het doctoraat in de wijsbegeerte onder supervisie van Leo Apostel, met een proefschrift over de filosofische aspecten van de cybernetica en de informatietheorie. Al in 1967 werd hij gewoon hoogleraar in de wijsbegeerte aan de Gentse universiteit naast andere bekende filosofen zoals Leo Apostel, Jaap Kruithof en Rudolf Boehm. Hij doceerde colleges algemene inleiding tot de wijsbegeerte en de wetenschapsfilosofie, de geschiedenis van de filosofie, de wijsgerige antropologie en de geschiedenis van het christendom. Hij was ook stichtend lid van SKEPP (studiekring voor de kritische evaluatie van pseudowetenschap en het paranormale). Van 1993-1997 was hij vice-rector van de Gentse universiteit.

In het begin van zijn carrière was Vermeersch vooral geïnteresseerd in de implicaties van de informatietheorie voor de mens- en cultuurwetenschappen. Volgens zijn leerling en latere collega Johan Braeckman is hij er niet in geslaagd tijdens zijn drukke leven zijn informatietheorie te boek te stellen al zouden een paar artikels daarover in vaktijdschriften “op termijn invloedrijk kunnen zijn”. Hij ontwikkelde een eigen theorie over de evolutie van de menselijke cultuur en hoe daaruit de moderniteit met haar WTK-bestel (het driespan wetenschap-techniek-kapitalistische economie) voortkwam. Met die inzichten over de moderniteit op de achtergrond, geraakte Vermeersch altijd maar meer geïnteresseerd in algemeen maatschappelijk-ethische problemen van de huidige tijd (zowel betreffende milieuethiek, als bio-ethiek en dierenethiek).

Voor na zijn vice-rectoraat werd hij een in Vlaanderen alom bekend publiek intellectueel die, druk gesolliciteerd door de media, continu politiek-maatschappelijke en ethische standpunten innam. Hij was een van de belangrijkste wegbereiders van de legalisering van abortus en euthanasie in België en geraakte intens betrokken bij het asiel- en migratiebeleid. Tevens was hij een van de luidruchtige groep ‘nieuwe atheïsten’. Zijn laatste

boek heet trouwens *Over God* (uitgeverij Vrijdag, 2016), een poging om definitief komaf te maken met de monotheïstische God. Zijn succes als publieke intellectueel hangt nauw samen met drastische veranderingen, zeker sinds de jaren negentig van vorige eeuw, in de maatschappelijke situatie in Vlaanderen (en met de steeds groeiende invloed van de media). Maar het houdt zeker ook verband met zijn enorme werkkraft en gedrevenheid, zijn verbluffende kennis op heel diverse gebieden en zijn helder denk- en argumentatievermogen. Paradoxaal genoeg werd de rebelse neo-positivist en atheïst de apostel van het mainstream denken in het geseclariseerde, postmoderne Vlaanderen - een denken dat zeker in ethisch-maatschappelijke kwesties conformistisch en zelfgenoegzaam is, zij het natuurlijk heel anders ingevuld dan vroeger.

Het aantal wetenschappelijke publicaties van Vermeersch is veeleer beperkt. Vandaar wellicht dat hij buiten Vlaanderen filosofisch nauwelijks enige rol speelde. Hij schreef een aantal Nederlandstalige filosofische essays die een grote weerklank vonden. Het meest systematische is *De ogen van de panda. Een milieufilosofisch essay* (1988), heruitgegeven als *De ogen van de panda. Een kwarteeuw later* (Houtekiet, 2010). Verder nog, met Johan Braeckman, *De rivier van Herakleitos* (Houtekiet, 2008), een russelliaanse geschiedenis van de wijsbegeerte; en *Dirk Verhofstadt in gesprek met Etienne Vermeersch. Een zoektocht naar waarheid* (Houtekiet, 2011). Ten slotte is er nog het al vermelde *Over God*. Zijn opvattingen over ethiek heeft hij spijtig genoeg nooit diepgaand en systematisch uiteen gezet, ook al zijn er aanzetten daartoe, bijvoorbeeld in *De ogen van de panda*.

Vermeersch was filosofisch gesproken een rasechte rationalist. Niet te verwonderen dat hij een bijzondere waardering had voor Spinoza (in zijn interpretatie natuurlijk), maar ook voor David Hume omwille van diens nadruk op het belang van de emoties. Hij noemde zich een materialist, maar definieerde het materialisme als intrinsiek verbonden met de positief-wetenschappelijke manier van verklaren. Andere filosofische –ismen stelden hem, getoetst aan de zich steeds verder ontwikkelende wetenschap en aan streng rationeel-wetenschappelijk nadenken, teleur. Filosofie was in zijn ogen een verder bouwen op en verdediging van wetenschappelijke inzichten, gecombineerd met een kritiek van vermeende, alternatieve vormen van cognitie. Filosofie was voor hem tegelijk wezenlijk verbonden met de opdracht de wereld te verbeteren via rationele kennis en argumentatie. Vandaar zijn interesse in ethische en maatschappelijke discussies. Zijn bijdrage in het tot stand komen van de euthanasiewetgeving noemde hij zijn belangrijkste wapenfeit.

Vermeersch kon moeilijk begrijpen dat hij niet gevolgd werd; dat lag volgens hem aan de anderen. Typisch is de uitspraak (in het naschrift bij *De ogen van de panda*): “Ik vestig er dus de aandacht op dat ik alles ten volle meen wat er staat, al staat het maar in één zinnetje, maar dat men mij geen opinies moet toeschrijven die er niet expliciet in vermeld zijn.” Vermeersch’ inzichten waren dikwijls meer genuanceerd of complex dan zijn volgelingen wisten of dachten. Zo zag hij in dat de meeste mensen ook vandaag behoefte blijven hebben aan taboes, mythes en rituelen. Dat was volgens hem geen probleem zolang ze daaruit geen cognitieve conclusies trekken die met wetenschappelijke inzichten in strijd zijn. Helaas leiden mythes en magie gemakkelijk tot irrationele opvattingen en gebruiken (bijvoorbeeld tot de poging om via het bestaan van bijna-dood-ervaringen onsterfelijkheid te bewijzen). Vandaar de niet aflatende noodzaak van sceptische debunking. Godsdienstige opvattingen (zoals over onsterfelijkheid) hebben volgens Vermeersch hun oorsprong in rationalisaties van iets dat er eerder was, namelijk allerlei religieuze gebruiken. Los van dergelijke rationalisaties zijn religieuze gebruiken dus niet per se irrationeel (evenmin als erotische bijvoorbeeld). Dat neemt niet weg dat uitgewerkte theologische opvattingen omwille van strijdigheid met de wetenschap of omwille van interne inconsistenties (volgens Vermeersch duidelijk aanwezig in de monotheïstische godsopvatting) rationeel onaanvaardbaar zijn. Zoals Leo Apostel, aanvaardde Vermeersch dat ‘materialisme’ en atheïsme met spiritualiteit kunnen samengaan.

In *De ogen van de panda* formuleerde Vermeersch zoals al gezegd zijn opvatting over de ontwikkeling van de menselijke geschiedenis naar de moderniteit toe. Die ontwikkeling zit volgens hem haast ingebakken in de genen van de mens en verloopt in een stijgende lijn van vooruitgang. Iemand als Ernest Gellner heeft daarentegen sterk de nadruk gelegd op de enorme breuk die de moderniteit in de geschiedenis betekent, en op het contingente karakter van die breuk. Tegelijk tendeert Vermeersch de invloed van cultureel-psychologische factoren in de ontwikkeling te onderschatten (zoals blijkt uit de aanvulling door hemzelf aangebracht op zijn ‘theorie’ van de schaarste in het naschrift van *De ogen van de panda*; de aanvulling is ontleend aan Hans Achterhuis die erop wijst dat het nabootsingsgedrag en de na-ijver daarmee verbonden een spiraal van ‘kunstmatige’ schaarste doet ontstaan). Vermeersch was kritisch ten aanzien van het WTK-bestel omdat het aan zichzelf overgelaten niet duurzaam kon zijn. Maar hij vond dat, mits bepaalde ingrepen zoals het tot stand brengen van een cyclisch productie- en consumptiesysteem (en vooral het stoppen van de bevolkingsexplosie), het positieve karakter van de moderniteit bewaard kon blijven.

In dit kader kan en moet zijn milieufilosofie begrepen worden. Hij verdedigt naar eigen zeggen een ‘verlicht’ antropocentrisme. De wetenschap leidde tot een desacralisering van de natuur: noch de natuur (de planeet) als geheel, noch enig natuurding op zich zijn uit zichzelf heilig. De waarde van de natuur is er alleen vanuit en binnen de waardering van mensen. Zonder verlicht antropocentrisme geen soliede onderbouw voor de milieu-ethiek. Precies ter wille van het voortbestaan van de menselijke soort is meer dan ooit zorg voor het milieu nodig, zeker in het licht van de objectief vaststelbare, nefaste dynamiek van het WTK bestel. Dit impliceert geen harde instrumentalisering van de natuur; de natuur speelt ook een rol in de ‘zachte’ humane waarden, bijvoorbeeld vanuit therapeutisch, esthetisch, of ontspanningsperspectief. Opmerkelijk genoeg was het vegetarisme geen onderdeel van Vermeersch’ verlicht antropocentrisme. Met dit antropocentrisme ging hij lijnrecht in tegen het ecocentrisme van iemand als Jaap Kruithof, met wie hij vigouereus van mening verschilde.

Wetenschap en ethiek, daar was het Vermeersch om te doen. Maar, zoals hij zelf herhaaldelijk beklemtoonde, het ene volgt niet uit het andere. Uit inzichten in de feiten volgt niet wat gewaardeerd moet worden, noch hoe. Toch was Vermeersch van oordeel dat ook ethiek een zaak is van rationaliteit, zij het van praktische rationaliteit. Ik baseer mij in mijn beschouwingen over zijn ethiekopvatting vooral, maar niet alleen, op *De ogen van de panda*.

Er kan volgens Vermeersch geen absolute (onafhankelijke) fundering zijn voor de moraal, ook niet voor zijn eigen zogenoemde ‘samaritaanse’ moraal. Geen enkele moraal staat ‘in de sterren geschreven’; *sub specie aeternitatis* is er geen goed of kwaad. Moraal of ethiek vooronderstelt altijd emotionele identificatie met bepaalde waarden. De basis van moreel gedrag is een reële *habitus* van waarderingen (ook de filosoof Michael Oakeshott spreekt over ethiek als “een habitus van affectie en handelen”). Een habitus hebben we niet op onszelf alleen, maar veronderstelt een min of meer gedeelde vorm van aanvoelen en handelen. Vandaar de onvermijdelijke bepaaldheid van ethiek door cultuur, door cultureel bepaalde ‘voor-oordelen’; vandaar ook de verschillen in ethiek tot de dag van vandaag. De basis van de ethiek gelegen zien in een habitus lijkt wel te moeten eindigen in relativisme: op grond van wat zou de ene habitus immers moeten wijken voor de andere?

Vermeersch denkt echter – paradoxaal genoeg - dat het toch mogelijk is een universele ethiek te formuleren, te promoveren en te realiseren die historisch-culturele verschillen overstijgt en die rationeel ondersteund wordt door feitelijke inzichten en rationele argumentatie. Zijn empathische ‘samaritaanse’ ethiek is een uitbreiding van de naastenliefde naar alle mensen toe en zelfs naar dieren die gevoelens kunnen hebben (dus niet alleen of

vooral de aaiibare dieren). Het gaat om een ethische *habitus* waarin het consequent voorkomen van (ongewenste) pijn en lijden centraal staat, maar ook het empathisch bevorderen van het welzijn van sensitieve wezens. In die ethiek laten we ons tevens leiden door feitelijke kennis (welke levende wezens kunnen lijden bijvoorbeeld) en argumenten (zoals de gouden regel, of het ongefundeerd zijn van seksisme of racisme). Het is op basis van een dergelijke ethiek dat Vermeersch argumenteerde voor abortus en euthanasie en tegen onverantwoord dierenleed. Hoewel ook deze samaritaanse ethiek geen absolute fundering heeft, en ten gronde ook een door plaats en tijd bepaalde *habitus* is, zou hij toch rationeel te verkiezen zijn boven niet-universele vormen van ethiek geworteld in traditie en intuïtie.

Vermeersch ontkende herhaaldelijk een consequentialist te zijn. Toch is zijn ethiek van zoveel mogelijk vermijden van pijn en lijden en bevorderen van welzijn van sensitieve wezens duidelijk nauw verwant met het consequentialisme. In zijn concrete ethische argumenteren, bijvoorbeeld in bio-ethische kwesties, deed hij trouwens frequent een beroep op afwegingen in termen van meer of minder lijden, of van de stand van de balans van welzijn tegenover niet-welbevinden. Typisch voor Vermeersch' ethiekopvatting is ook de stelling dat wij onze morele houding moeten uitbreiden tot de dieren. Ook dieren, zeker de hogere dieren, horen - zoals dat vandaag heet - tot onze morele gemeenschap. De reden daarvoor is de uitbreiding van onze natuurlijke empathie op basis van feitelijk inzicht, namelijk dat (vele) dieren ook wezens zijn met gevoel. Volgens Vermeersch zelf heeft de hoge morele waardering van de panda bij de meeste mensen van vandaag echter niet veel met rationaliteit te maken, maar veeleer met sentiment en onwetendheid. Het zijn de mooie ogen van de panda en zijn aaiibaarheid die ons beïnvloeden, wat niet het geval is bij andere, minder aaiibare dieren. Tegelijk interpreteren we allerlei gedrag louter antropomorfistisch, terwijl het gewoon gaat om *struggle for life*. Dat is het geval met het nijlpaard dat een krokodil verhindert een impala mee te sleuren in de rivier: het nijlpaard wil niet zoals wij sensitieve wezens beschermen tegen pijn, het reageert instinctief in een flits alsof het om zijn eigen jong ging.

Fundamentele bezwaren tegen het consequentialisme kunnen ook tegen Vermeersch' ethiek ingebracht worden. De *habitus* van empathie (met mens en dier) zou de basis zijn van de ethiek. De vraag is echter: 1) wat (die) empathie precies inhoudt en 2) of dat werkelijk de basis is van onze concrete ethische houdingen tegenover mensen (en dieren). Is een samaritaanse moraal gewoon een meeleven met de gevoelens van sensitieve wezens; of veronderstelt de naastenliefde in het reële morele leven zoveel meer? In de reële ethische *habitus* van mensen is de empathie gewoonlijk geen loutere empathie: het streven tot leniging

van het lijden wordt intrinsiek bepaald door het besef van de (symbolische) *status* van de naaste, van het individu dat lijdt (vandaar dat bijvoorbeeld het doen lijden van kinderen erger is dan het doen lijden van volwassenen; of dat mensen de gehandicapte baby zullen redden eerder dan de hond). In de reële ethiek draait het niet alleen om verminderen van lijden en bevorderen van welzijn. Er is duidelijk kwaad dat niet in die termen te begrijpen is: het kwaad van ingaan tegen menselijke waardigheid, zelfs al komt daar geen lijden of nadeel bij te pas. Denk aan het kwaad van het ontoren van dode menselijke lichamen, ook al kunnen ze geen gevoelens meer hebben waarmee empathie mogelijk is.

Zelfs het bevorderen van de levenskwaliteit in een consumptiesamenleving als de onze is veel meer dan het streven naar zo weinig mogelijk lijden en zoveel mogelijk 'welzijn'. Het is een streven naar identiteit en erkenning in de ogen van anderen; het is niet zonder meer het vermijden van ondraaglijk lijden, maar ook (en vooral?) van lijden door eenzaamheid of betekenisloosheid. De reële ethiek heeft te maken met het besef deel uit te maken van de wereld van een ander (of anderen); iets wat velen vandaag paradoxaal genoeg tegelijk om ideologische redenen ontkennen.

Als de ethiek tegenover mensen zo complex is, hoe zouden we die dan zomaar 'op basis van de (welke?) feiten' kunnen uitbreiden tot de dieren? Wat niet betekent dat er in een ethiek van de menselijke waardigheid van respect voor dieren geen sprake meer zou zijn. Ook de reële dierenethiek heeft te maken met meer dan louter empathie met gevoelens (in tegenstelling tot wat de propagandisten beweren: "pijn is pijn"). De facto reageren ook dierenliefhebbers verschillend op het leed van het dier naargelang de soort. Dieren die bijvoorbeeld lijken op baby's, of dieren die we bewonderen (bijvoorbeeld wilde dieren, of heel vreemde dieren) krijgen om zo te zeggen 'voorrang'. De empathische ethiek van Vermeersch lijkt een reductionistische verenging van de reële, gangbare ethiek, een miskennis van de complexiteit van de reële ethische houdingen zowel tegenover mensen als dieren.

In discussies deed Vermeersch het steeds weer uitschijnen alsof het beroep op (de taboes van) traditie of morele intuïtie totaal onvoldoende is (en een rest van min of meer verdoken religieus dogmatisme). Morele tradities of intuïties zijn echter zelf niets anders dan een welbepaalde morele habitus. Die habitus kan natuurlijk verband houden met bepaalde argumenten of feiten (zoals in de ethiek van Vermeersch de uitbreiding van empathie naar alle mensen en dieren op grond van het feit dat ze allemaal sensitieve wezens zijn). Maar de relevantie of het belang van die feiten hangt uiteindelijk af van de habitus zelf; zij bieden geen

onafhankelijke grondslag voor de habitus. Ook de ethiek die de menselijke *waardigheid* bevestigt van alle mensen, ongeacht capaciteiten, ras, natie, sekse of religie, en zelfs van doden en ongeborenen, bestaat alleen dank zij en in een gedeelde morele habitus. Ook die ethiek doet een beroep op feiten (bijvoorbeeld of het gaat om menselijke resten of niet; met alle gevolgen vandiën voor het respect dat dient betoond te worden of niet); maar ook hier zijn de feiten geen onafhankelijke basis voor de ethiek, maar spelen ze een interne rol. Dergelijke ethische traditie kan perfect overleven zonder inbedding in een of ander religieus kader, zoals vandaag overduidelijk is. Een traditie kan men volgens Vermeersch niet verdedigen door een beroep te doen op de traditie zelf. Maar, zo zegt hij zelf, men kan ze ook niet verdedigen door een beroep te doen op iets externs; en dat geldt eveneens voor zijn ethische habitus. Welke morele traditie ‘de betere’ is, kan uiteindelijk niet op onafhankelijke gronden bepaald worden. Tegenstanders van euthanasie zijn niet noodzakelijk ‘minder rationeel’ dan voorstanders; ze doen ook een beroep op bepaalde feiten en argumenten (die evenmin de onafhankelijke basis zijn van hun morele habitus); ze zijn zeker niet alleen te vinden langs de kant van de gelovigen.

Sinds de desacralisering van de natuur door de wetenschap is er volgens Vermeersch niets nog heilig; het rijk van de religieuze taboes is voorbij. In feite merken we dat morele taboes zoals incest, kannibalisme, het schenden van een dood lichaam, blijven voortleven ook in een door en door gesecculariseerde maatschappij. De ‘sacraliteit’ van het menselijk lichaam speelt nog altijd een voorname, zij het miskende rol, bijvoorbeeld in de problematiek rond orgaandonatie. Dat heeft nauwelijks nog met religieuze affiliatie of invloed te maken. Ook de overweldigende massa niet-gelovigen respecteert dode menselijke lichamen op een of andere manier. Natuurlijk is het menselijk lichaam slechts heilig vanuit een bepaald ‘zien als’; maar vanuit die blik wordt het juist gezien als *intrinsiek* heilig. Dat betekent dat het niet alleen maar ontzien wordt omwille van iets anders (bijvoorbeeld de gevoeligheden van nabestaanden); het moet ontzien en geëerd worden om zichzelf. Wanneer mensen het land van de voorvaderen beschouwen als ‘heilig’, zondigen ze niet noodzakelijk tegen de wetenschap, evenmin als ouders zondigen tegen de wetenschap wanneer ze hun kind als hun hoogste goed beschouwen. Die mensen hebben een bepaalde habitus van affectie en handelen tegenover het land – een habitus die uitsluit dat het zomaar geïnstrumentaliseerd mag worden. Het bezit volgens hen een waarde die niet herleidbaar is tot welk nut of functie dan ook binnen een of andere vorm van menselijk welbevinden of interesse. Ook al deelt men niet Kruithofs quasi-religieus ontzag voor onze planeet, men kan niet zomaar zeggen dat hij irrationeel was.

Wanneer in een samenleving sterk verschillende morele habitussen bestaan die onverenigbaar lijken, ontstaat een probleem dat natuurlijk niet door een beroep op de eigen ethiek kan opgelost worden, maar evenmin - pace Vermeersch – door een beroep op rationaliteit. Welke morele opvattingen precies *in de wet* gehonoreerd moeten worden, kan enkel via democratische politieke strijd en compromis beslist worden. Die strijd is nooit voor eeuwig en altijd beslecht.

Vermeersch was de mening toegedaan dat zijn ethiekopvatting zonder twijfel de meest rationele, de meest verlichte was. Die rotsvaste overtuiging speelde een grote rol in zijn gedrevenheid in maatschappelijke discussies. In combinatie met zijn maatschappelijke betrokkenheid en de politiek-maatschappelijke context waarin hij opereerde, leidde dat tot daadwerkelijke, succesvolle beïnvloeding van ethisch-politieke discussies. De maatschappelijke rol die hij als filosoof speelde, was zonder meer uitzonderlijk en opmerkelijk. Dat neemt niet weg dat zijn morele opvattingen en de gevolgen die ze op juridisch-politiek gebied hadden, helemaal niet onbetwistbaar zijn en wel degelijk ter discussie kunnen gesteld worden. Helaas kan hij zelf niet meer deelnemen aan die verdere discussie die ongetwijfeld nog een hele tijd zal doorgaan.